

پایگاه اجتماعی واقفان املاک آستان قدس رضوی

اعظم نظر کرده^۱

چکیده

در این مقاله سعی شده تا با بررسی وقف‌نامه‌های املاک آستان قدس رضوی، پایگاه اجتماعی واقفان این املاک مشخص گردد. بر همین اساس موقعیت و پایگاه اجتماعی واقفان آستان قدس رضوی و جنسیت آن در سه دوره صفویه، افشاریه و قاجاریه معرفی و مورد بررسی قرار گرفت و آمارهای مربوط به هر کدام از طبقات اجتماعی در هر دوره استخراج شده است.

کلیدواژه‌ها آستان قدس رضوی، وقف‌نامه‌ها، واقفان، پایگاه اجتماعی.

مقدمه

وقف به عنوان یک عمل خیر در بین تمامی مسلمانان، جایگاه ویژه‌ای دارد، چرا که دارای آثار و نتایج ماندگارتری در مقایسه با دیگر کارهای خیرخواهانه است. تعداد زیادی از اوقاف مربوط به اماکن مذهبی از قبیل مساجد، مدارس علمیه، امام زاده‌ها و زیارتگاه‌ها می‌باشد. در ایران در بین این اماکن مذهبی، مرقد مطهر حضرت رضا(ع) جایگاه خاص خود را دارد و کانون توجه تمامی شیعیان است. به این سبب آستان قدس رضوی نسبت زیادی از موقوفات را به خود اختصاص داده، زیرا شایسته‌ترین مکانی است که شیعیان می‌توانند وظیفه‌ی دینی‌شان را نسبت به نیازهای جامعه ادا کنند.

۱. کارشناس نمایه ساز مدیریت امور اسناد و مطبوعات سازمان.

پست الکترونیک: Nazarkardeh87@yahoo.com

برای همین، آنان تمامی یا قسمتی از املاک و دارایی‌های خویش را وقف آن حضرت کرده و می‌کنند. معمولاً واقفان در جریان وقف املاک و اموال خود، نیت و مقاصدشان را از این عمل، تعیین متولی موقوفات و مصارف وقف و شرایط آن را در وقف‌نامه می‌نگارند.^۱

از آن‌جا که وقف‌نامه‌ها از جمله اسنادی هستند که تحت تأثیر پدیده‌های اجتماعی قرار گرفته‌اند، در حد خود می‌توانند گویای شرایط و اوضاع اجتماعی خاصی باشند که در آن به وجود آمده‌اند، لذا به عنوان سند و مدرک اجتماعی می‌توانند مورد بررسی قرار گیرند.

در این پژوهش ابتدا نام واقفان و طبقه‌ی اجتماعی آن‌ها باتوجه به متن وقف‌نامه‌های آستان قدس و شواهد موجود استخراج گردیده و سپس در هر دوره، اسامی واقفان برحسب طبقه‌ی اجتماعی آن‌ها تقسیم بندی شده است.

با توجه به این که هر واقف می‌توانست در چند دسته از طبقات اجتماعی مورد نظر قرار گیرد، ملاک ما برای انتخاب طبقه‌ی اجتماعی وی، تاریخ وقف‌نامه و سمتی بوده که واقف در آن زمان داشته، اما در برخی از مواقع، شناسایی سمت، شغل و یا حتی طبقه‌ی وی از متن وقف‌نامه میسر نبود، زیرا اشاره‌ی صریح به طبقه‌ی خاص واقف نشده بود. بنابراین با توجه به ذکر نام، نام پدر و اجداد و شغل واقف در وقف‌نامه‌ها یا در منابع، وی را در طبقه اجتماعی اصناف قرار دادیم. از این رو، این طبقات به عنوان اساس توصیف و آمار پژوهش قرار گرفت و در نهایت وضعیت طبقات اجتماعی واقفان در سه دوره تاریخی مورد بررسی قرار گرفت. شایان توضیح است برای روشن شدن وضعیت زنان واقف در این سه دوره، علاوه بر این که آن‌ها را در طبقه‌ی اجتماعی مخصوص به خود بررسی کردیم، مبحث جداگانه‌ای را هم به بررسی طبقه اجتماعی آن‌ها اختصاص دادیم. بیان این نکته نیز لازم است که بعضی از واقفان در چندین تاریخ متفاوت، املاکی را وقف آستان قدس نموده‌اند. معیار ما برای ذکر نام آن‌ها قدیمی‌ترین تاریخ وقف بوده است. روش کار در این پژوهش، آماری توصیفی است که با استفاده از فهرست‌های معتبر موقوفات آستان قدس و سنجش آن‌ها با هم انجام شده است.

در این مقاله با دسته‌بندی کردن واقفان به طبقات مانند:

۱- شاهان و شاهزادگان،

۲- حاکمان، والیان و رجال سیاسی که عهده‌دار منصب دولتی و سیاسی بودند،

۳- کارگزاران آستان قدس شامل متولی، ناظر، خادم و غیره،

۴- طبقه‌ی اعیان و اشراف جامعه،

۵- علما و معتمدان منطقه،

۶- اصناف مختلف اجتماعی،

در سه دوره تاریخی صفویه، افشاریه و قاجاریه مورد بررسی قرار داده‌ایم.

دوره‌های تاریخی در این مقاله با توجه به تاریخ نخستین وقف‌نامه‌ی موجود به سه

دوره‌ی مشخص تقسیم شده است:

دوره‌ی صفویه از ۹۳۱ق. (وقف‌نامه خواجه عتیق علی منشی، نخستین وقف‌نامه‌ی

موجود) تا سال ۱۱۴۸ق.، دوره‌ی افشاریه از ۱۱۴۸ تا ۱۲۱۰ق. و دوره‌ی قاجاریه تا

پایان سال ۱۳۴۴ق. (۱۳۰۴ش.) و از چندین فهرست معتبر وقف‌نامه‌های آستان قدس از

جمله آثار الرضویه، فهرست موقوفات منجم‌باشی، فهرست موقوفات عطاردی و مولوی

و مقایسه‌ی آن‌ها با هم استفاده شده است. نیز از مقالات پراکنده‌ای که مختص به دوره

خاصی نگاشته شده، بی‌بهره نبوده‌ایم.

بررسی طبقات مختلف و پایگاه اجتماعی واقفان

املاک آستان قدس در دوره‌های مختلف

در بررسی وقف‌نامه‌ها حدود ۲۱۲ واقف شناسایی شد؛ طبقه بندی و تعداد آن‌ها به

شرح ذیل است:

دوره‌ی صفویه^۲

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف‌نامه
۱	خواجه عتیق علی		منشی باشی	۹۳۱ق.
۲	خواجه علاءالدین حاجی		علما	۹۳۳ق
۳	سیدلطیف شاه حسینی		رجال سیاسی	۹۴۰ق.
۴	امیرجلال‌الدین سیدمحمد		اصناف	۹۵۰ق.
۵	ابوالفتح علی الحسینی شاعر		اصناف	۹۵۷ق.
۶	شاه تهماسب صفوی		شاه ایران	۹۷۰ق.
۷	شاهزاده سلطانم زوجه شاه تهماسب صفوی		شاهزاده	۹۷۰ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۸	بیک آغا خانم	ارشدی بیگ ذوالقدر	اشراف	۹۹۷ ق.
۹	مهدی قلی بیگ جغتایی		رجال سیاسی	۱۰۰۵ ق.
۱۰	گنج علی خان زیگ		حاکم کرمان	۱۰۰۸ ق.
۱۱	شاه عباس صفوی		شاه ایران	۱۰۱۱ ق. ۱۰۲۳ ق.
۱۲	مهدی قلی بیگ		میر آخورباشی	۱۰۱۱ ق. ۱۰۲۷ ق.
۱۳	محمد داوود الحسینی	عبدالله مستوفی	متولی باشی	۱۰۱۲ ق. ۱۰۲۷ ق.
۱۴	میرزا علاءالدین محمد	جلال الدین کشمیری الاصل المشهدی	اشراف	۱۰۱۳ ق.
۱۵	الله وردی خان		امیرشکارباشی، قوللر آقاسی و بیگلربیگی	۱۰۱۵ ق. ۱۰۶۵ ق.
۱۶	محراب خان		رجال سیاسی	۱۰۳۲ ق.
۱۷	خیرات خان		والی	۱۰۵۷ ق.
۱۸	مراد خان بیگا	میرزاخان بیگا	اشراف	۱۰۷۵ ق.
۱۹	صفی قلی خان	رستم خان سپهسالار	بیگلربیگی	۱۰۷۶ ق.
۲۰	بدر نسا خانم	داوود بیگا	شاهزاده	۱۰۷۷ ق.
۲۱	عباس قلی خان شاملو		بیگلربیگی خراسان	۱۰۷۸ ق.
۲۲	محمد هادی شریف معروف به وزیرخان		رجال سیاسی	۱۰۷۸ ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۲۳	محمد صالح معروف به مکرمت خان	خواجه حسین کرمانی	رجال سیاسی	۱۰۹۶ق
۲۴	مرتضی قلی بیگ		خادم و غلام خاصه شریفه	۱۰۸۲ق.
۲۵	میرزا محمد زمان حسینی	امیر بهاء الدین عاملی	علما	۱۰۸۳ق.
۲۶	محمد صالح کرمانی	خواجه حسین	اصناف	۱۰۸۴ق.
۲۷	زبیده خانم زوجه میرزا ابوالحسن صاحب نسق		اشراف	۱۰۸۶ق.
۲۸	غلام محمد صدیقی		اصناف	۱۰۸۷ق.
۲۹	تقی الدین محمد رضوی	میرزا محمد باقر	متولی باشی	۱۰۸۸ق.
۳۰	میرزا ابوطالب رضوی	میرزا ابوالقاسم	ناظر کل آستانه	۱۰۸۸ق.
۳۱	شاهوردی خان		رجال سیاسی	۱۰۹۱ق.
۳۲	محمد بیگ		دیوان بیگی	۱۰۹۲ق.
۳۳	آهو خانم		شاهزاده	۱۰۹۳ق.
۳۴	میرزا سعدالدین محمد		وزیر خراسان	۱۰۹۳ق.
۳۵	میرزا ابراهیم		خادم	۱۰۹۶ق.
۳۶	آقا کافور معتمد الدوله		خزانهدار سرکار خاصه شریفه	۱۰۹۶ق.
۳۷	برهان الدین محمد کاشانی		اصناف	۱۱۰۰ق.
۳۸	علی اکبر اصفهانی تاجر	ملک محمد اصفهانی	اصناف	۱۱۰۴ق.
۳۹	حاجی محمد صالح تاجر قزوینی	محمد سعید	اصناف	۱۱۰۵ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۴۰	شاه سلیمان صفوی		شاه ایران	۱۱۰۵ق.
۴۱	قوچ علی میچکی		اصناف	۱۱۰۷ق.
۴۲	میرزا سید حسن	میرزا ابوالقاسم	اصناف	۱۱۰۷ق.
۴۳	خواجه محمد رحیم		اصناف	۱۱۱۲ق.
۴۴	محمود بیگا		ناظر بیوتات خاصه شریفه	۱۱۲۰ق.
۴۵	جعفر قلی بیگا		میرشکارباشی	۱۱۲۵ق.
۴۶	آقا بشارت		اصناف	۱۱۲۶ق.
۴۷	ابوالحسن		صاحب نسق و امین کل آستانه	۱۱۲۹ق.
۴۸	حاج منصور		اصناف	۱۱۳۱ق.
۴۹	حاج مصطفی	کربلایی مرتضی مشهدی	اصناف	۱۱۳۸ق.
۵۰	میرزا محمد مؤمن		وزیر شاه تهماسب	۱۱۳۶ق.
۵۱	حاج مصطفی	کربلایی مرتضی مشهدی	اصناف	۱۱۳۸ق.
۵۲	نادر قلی خان (نادرشاه)		شاه ایران	۱۱۴۵ق.
۵۳	میرزا محمد علی شهر بابکی	میرزا محمد شریف	اشراف	۱۱۴۷ق.

دوره‌ی افشاریه^۳

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف وقف نامه
۱	علی شاه افشار		شاهزاده	۱۱۶۰ق.
۲	مرتضی قلی بیگ افشار		شاهزاده	۱۱۶۰ق.
۳	امامقلی بیگا	حسن بیگ قرقلو	رجال سیاسی	۱۱۶۱ق.
۴	محمدجعفربیگ	کربلایی محمدحسین	اصناف	۱۱۶۵ق.
۵	جهان بیگم خانم		شاهزاده	۱۱۶۷ق.
۶	محمدحسن	تقی	اصناف	۱۱۶۷ق.
۷	خلیل خان		اصناف	۱۱۶۷ق.
۸	حاجی عبدالله		اصناف	۱۱۶۸ق.
۹	معمد السلطان آقا میرزا عبدالله خان مستوفی		اشراف	۱۱۶۸ق.
۱۰	علی حسن شریف	کربلایی محمد شریف	اصناف	۱۱۶۹ق.
۱۱	جعفرخان بیگ	محمدباقربیگ مختاری	والی	۱۱۷۲ق.
۱۲	محمدسعید خوافی	خواجه افضل	اصناف	۱۱۷۴ق.
۱۳	محمد حسین خان لگزی		رجال سیاسی	۱۱۷۶ق.
۱۴	محمد اشرف بیک چوله ایل بیگی		والی	۱۱۷۶ق.
۱۵	میرعلی محمدمایانی	میرمحمد مهدی	اشراف	۱۱۸۱ق.
۱۶	محمد حسین بیک قرقلو	امیرخان بیگ قرقلو	رجال سیاسی	۱۱۸۷ق.
۱۷	خواجه محمد هاشم		اشراف	۱۱۹۱ق.
۱۸	میرزا ابوالقاسم حسینی	عزیزالله	علما	۱۱۹۲ق.
۱۹	میرزا ابوطالب حسینی	میرزا محمد مومن	متولی باشی	۱۱۹۲ق.

دوره ی قاجار^۴

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۱	گوهرشاد خانم	یوسفعلی خان جلایر	اشراف	۱۲۱۰ق.
۲	حاجی علی بیگ	خدابخش	اصناف	۱۲۱۱ق.
۳	علی خان	پارخان قلیچی	اشراف	۱۲۱۲ق.
۴	احمدبیگ	شید قلی خان شادلو	اشراف	۱۲۱۵ق.
۵	آقا عبدالرزاق	حاجی عبدالله	اشراف	۱۲۱۵ق.
۶	نورجهان خانم	زین العابدین کرانی	شاهزاده	۱۲۱۸ق.
۷	محمد حسن سرخسی قرایی	عباس علی	اشراف	۱۲۲۴ق.
۸	محمد اسماعیل	نادر بختیاری	اصناف	۱۲۲۴ق.
۹	اسحاق خان قرایی		حاکم تربت	۱۲۲۵ق.
۱۰	عبدالرشید خان	رضا قلی خان	اشراف	۱۲۲۵ق.
۱۱	قمرنساخانم	میرزا بدیع فندرسکی	شاهزاده	۱۲۲۸ق.
۱۲	میرزا حسین جوینی	میرزا جعفر	اصناف	۱۲۲۹ق.
۱۳	کربلایی مرادعلی	محمد	اصناف	۱۲۲۹ق.
۱۴	میرزا محمد	میرکمال الدین	اصناف	۱۲۳۶ق.
۱۵	جیران بانو درانی		شاهزاده	۱۲۳۷ق.
۱۶	عباس قلی خان	محمد امین خان	اشراف	۱۲۳۸ق.
۱۷	ملا محمد عطارباشی	حاجی ملا حسین	اصناف	۱۲۴۴ق.
۱۸	گلزاره خانم	آقاببیگ قلیچی	اصناف	۱۲۴۹ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۱۹	معصومه خانم	محمد	اشراف	۱۲۵۲ق.
۲۰	محمدخان بیگ جلایر	یوسف خان	اصناف	۱۲۵۲ق.
۲۱	ساکنین مزرعه کاهون نیشابور		اصناف	۱۲۵۲ق.
۲۲	ملا جعفر کلیدری واھالی کلیدر		اشراف	۱۲۵۳ق. ۱۲۵۴ق.
۲۳	محمدخان	محمد	اصناف	۱۲۵۴ق.
۲۴	آقا علی نقی کلیدری	محمد تقی	اصناف	۱۲۵۴ق.
۲۵	حاجی میرزا محمد زرکش	سید علی زرکش	اصناف	۱۲۵۴ق.
۲۶	آقا محمد حسین شریف		اصناف	۱۲۶۹ق. ۱۲۵۴ق.
۲۷	خیرالنساخانم	کربلایی محمد	شاهزاده	۱۲۵۵ق.
۲۸	تاج ماه بیگم، خواهر میرزا موسی قائم مقام فراهانی		اشراف	۱۲۵۶ق.
۲۹	حاجی میرزا موسی خان فراهانی	عیسی	متولی باشی	۱۲۵۸ق.
۳۰	حاج حسین آقا ملک التاجار		اشراف	۱۲۵۹ق.
۳۱	حسین قلی بیگ، مرتضی قلی بیگ، عبدالله و میرزا لطفعلی	محمد قلی بیگ	اصناف	۱۲۵۹ق.
۳۲	حاجی کلب علی تاجر بادکوبه		اصناف	۱۲۶۳ق.
۳۳	میرزا عسگری		امام جمعه (علما)	۱۲۶۳ق.
۳۴	خانم جان خانم	آقاعشور حکاک	اشراف	۱۲۶۶ق.
۳۵	خلیل خان		اصناف	۱۲۶۷ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۳۶	کربلایی محمد شهربابکی ملاک کرمان	عبدالله	اشراف	۱۲۶۸ق.
۳۷	میرزا ابوالقاسم خان نیشابوری		اصناف	۱۲۷۰ق.
۳۸	آقا محمدعلی	محراب بیگ	اصناف	۱۲۷۱ق.
۳۹	حاجی عبدالمجید نیشابوری	حاجی محمد	اشراف	۱۲۷۱ق.
۴۰	ملا رجب علی جنابادی	ملاعلی نقی	اصناف	۱۲۷۱ق.
۴۱	میرزا فضل الله خان وزیر نظام نوری	میرزا اسدالله	متولی باشی	۱۲۷۱ق.
۴۲	میرزا محسن خان حسینی تیموری		اشراف	۱۲۷۲ق.
۴۳	حاجی غلام رضا نیشابوری		اصناف	۱۲۷۳ق.
۴۴	میرزا محمد حسین قزوینی عضدالملک	میرزا فضل الله	متولی باشی	۱۲۷۴ق.
۴۵	حاجی قاسم تاجر تهرانی		اصناف	۱۲۷۴ق.
۴۶	محمد باقر یزدی	محمد حسین	علما	۱۲۷۴ق.
۴۷	میرزا محمد مهدی نوایی لشگر نویس مملکت خراسان		خادم کشیک سوم	۱۲۷۵ق.
۴۸	حسین قلی خان امیر پنجه		رجال سیاسی	۱۲۷۶ق.
۴۹	حاجی سید میرزا صراف		اشراف	۱۲۷۸ق.
۵۰	کربلایی علی	کربلایی رضا دربان باشی	تحویلدار شماعی خانه آستانه	۱۲۷۸ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۵۱	حاجی میرزا محمد طاهر حسینی		متولی مسجد گوهرشاد	۱۲۷۹ق.
۵۲	آخوند ملا اکبر علی	آخوند ملا غلامرضا	امین تعمیرات آستانه	۱۲۷۹ق.
۵۳	میرزا هدایت الله حسینی جواهری		علما	۱۲۸۲ق.
۵۴	محمد قلی خان آصف الدوله	الله یار خان	رجال سیاسی	۱۲۸۲ق.
۵۵	حاجی میرزا حسین	سید جعفر	محرر	۱۲۸۵ق.
۵۶	گوهرشاد خانم و آغا بیگم	میرزا محمد تقی متولی باشی	اشراف	۱۲۸۴ق.
۵۷	حاجی ظهیرالدوله محمد ناصر خان قاجار		شاهزاده (وزیر دیوانخانه عدلیه)	۱۲۸۸ق.
۵۸	امیر حسین خان شجاع الدوله ایلخانی		رجال سیاسی	۱۲۸۸ق.
۵۹	حاجی رضا قلی خان	یوسف خان سپهدار	رجال سیاسی	۱۲۸۹ق.
۶۰	مهدی قلی خان قرایی		حاکم تربیت	۱۲۸۹ق.
۶۱	حاجی سید ابوالحسن خان موسوی		امین کل آستانه	۱۲۹۰ق.
۶۲	امیر حسین خان صدراعظم		رجال سیاسی	۱۲۹۱ق.
۶۳	علیمردان خان سرتیپ تیموری وهمشیره اش بی بی خاور بیگم	حسینعلی خان صارم الملک	رجال سیاسی	۱۲۹۱ق.
۶۴	میرزا محمد سعید خان مؤتمن الملک انصاری	میرزا سلیمان	متولی باشی	۱۲۹۲ق.
۶۵	کربلاییه بی بی خانم	آقا حسن	اصناف	۱۲۹۴ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۶۶	حاجی ملاحسن متصدی ترشیزی		اصناف	۱۲۹۴ق.
۶۷	حاجی حسین علی بیک گنابادی		اصناف	۱۲۹۵ق.
۶۸	سید نظام شاه تبتی		خادم کشیک پنجم	۱۲۹۵ق.
۶۹	میرزا مصطفی خان انصاری		نایب التولیه	۱۲۹۶ق.
۷۰	محمدحسین خان قاجار سردار مملکت خراسان		رجال سیاسی	۱۲۹۷ق.
۷۱	ابوالحسن خان شجاع الدوله		رجال سیاسی	۱۲۹۹ق.
۷۲	انیس الدوله، همسر ناصرالدین شاه		شاهزاده	۱۳۰۰ق.
۷۳	سلطان عبدالحمید میرزا ناصرالدوله		شاهزاده	۱۳۰۱ق.
۷۴	معمدالسلطان عباس قلی خان	میرزا مهدی خان سرتیپ	رجال سیاسی	۱۳۰۱ق.
۷۵	مشهدی حسین و مشهدی جعفر و محمدعلی	محمدباقر	اصناف	۱۳۰۱ق. ۱۳۰۷ق.
۷۶	سیدحسن هروی	سیدحسین	اصناف	۱۳۰۱ق.
۷۷	میرزا علی اکبرخان		تحویلدار آستانه	۱۳۰۲ق.
۷۸	میرزا محمد شفیع اعتمادالتولیه		ناظم دفترخانه	۱۳۰۳ق.
۷۹	حاج شاه محمد خان ناظم دفتر		اشراف	۱۳۰۳ق.
۸۰	رکن الدوله محمد میرزا	قهرمان میرزا	شاهزاده (رجال سیاسی)	۱۳۰۵ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۸۱	میرزا ربیع رشتی	میرزا جعفر	علما	۱۳۰۵ ق.
۸۲	میرزا عبدالله خان مستوفی پیرزاده	میرزا بابا خان لنکرانی	علما	۱۳۰۶ ق.
۸۳	فتح علی خان نیریزی امین الرعا یای فارس	حاجی زین العابدین خان	رجال سیاسی	۱۳۰۶ ق.
۸۴	میرزا علی خان	میرزا حسین کاشانی	دربان کشیک اول	۱۳۰۶ ق.
۸۵	فتح الله خان مستوفی رشت		رجال سیاسی	۱۳۰۶ ق.
۸۶	قهرمان میرزا	فتح علی شاه قاجار	شاهزاده	۱۳۰۶ ق.
۸۷	مولود سلطان خانم	عبدالله صندوق دار وزیر قورخانه	اشراف	۱۳۰۷ ق.
۸۸	جعفرقلی میرزا		شاهزاده	۱۳۰۷ ق.
۸۹	حاجیه طوبی خانم	حاجی علی تاجر تهرانی	اشراف	۱۳۰۷ ق.
۹۰	محمد رضا مؤتمن السلطنه		رجال سیاسی	۱۳۰۷ ق.
۹۱	میرزا اسماعیل خان کار گزار خوی و سلماس	میرزا عبدالعلی خان	رجال سیاسی	۱۳۰۸ ق.
۹۲	آقا میرزا عبدالکریم، ناظر مؤتمن السلطنه		رجال سیاسی	۱۳۰۸ ق.
۹۳	حاجی میرزا محمد، معدل الملک فارس		رجال سیاسی	۱۳۰۸ ق.
۹۴	آقا شیخ جواد شاهزاده عبدالعظیمی	شیخ مهدی	علما	۱۳۰۸ ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۹۵	میرزا عبدالرسول قزوینی منشی وزارت خارجه	الله وردی بیگ	رجال سیاسی	۱۳۰۸ ق.
۹۶	حاجی میرزا علی اکبر شیرازی	محمد حسین	علما	۱۳۰۹ ق.
۹۷	امیرالامرا سردار محمد علم خان		حکمران بلخ و بدخشان	۱۳۰۹ ق.
۹۸	علی رضا خان گروسی جنرال و امیر پنجه دولت علیهی ایران	زین العابدین خان سرتیپ	رجال سیاسی	۱۳۱۰ ق.
۹۹	آقا محمد شریف گروسی معمار باشی	کربلایی محمد	اصناف	۱۳۱۰ ق.
۱۰۰	عباسقلی خان سرتیپ	میرزا مهدی خان مستوفی	رجال سیاسی	۱۳۱۰ ق.
۱۰۱	حاجی محمد حسین تاجر قره باغی		اصناف	۱۳۱۰ ق.
۱۰۲	میرزا حسن خان و محمد علی و میرزا حسین علی خان مؤتمن السلطنه وزیر و پیشکار خراسان		رجال سیاسی	۱۳۱۰ ق.
۱۰۳	میرزا حیدر خان سرتیپ	مهدی خان قاجار	رجال سیاسی	۱۳۱۰ ق.
۱۰۴	میرزا فتح علی خان صاحب دیوان	شیخ محمد تقی مجتهد	متولی باشی	۱۳۱۰ ق.
۱۰۵	میرزا اسماعیل خان مؤتمن السلطان	میرزا محمد	رجال سیاسی	۱۳۱۱ ق.
۱۰۶	شاهزاده ابوالفتح میرزا مؤیدالدوله	سلطان مراد میرزا	متولی باشی آستان قدس	۱۳۱۱ ق.
۱۰۷	میرزا آقاخان سرهنگ فوج خراسان	عبدالعلی خان	رجال سیاسی	۱۳۱۱ ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۱۰۸	نعمت الله خان یاور فوج افشار خرقان	فتح علی خان	رجال سیاسی	۱۳۱۱ق.
۱۰۹	علی خان سرهنگ فوج قزوین	الله یار خان	رجال سیاسی	۱۳۱۱ق.
۱۱۰	حمدالله خان یاور	شکرالله خان	رجال سیاسی	۱۳۱۱ق.
۱۱۱	میرزا محمد معینالتجار رشتی	محمد محسن	اشراف	۱۳۱۱ق.
۱۱۲	علی محمدخان		اشراف	۱۳۱۲ق.
۱۱۳	حاجی محمد امین خان خروی	آقاسی بیگ	اشراف	۱۳۱۲ق.
۱۱۴	حاجی عبدالحسین تاجر تهرانی	آقا بزرگ	خادم	۱۳۱۲ق.
۱۱۵	علی خان قلیچی	الله یار خان	رجال سیاسی	۱۳۱۲ق.
۱۱۶	حاجی علی اکبرخان		اشراف	۱۳۱۲ق.
۱۱۷	میرزا جعفر مازندرانی	میرزا شفیع	علما	۱۳۱۲ق.
۱۱۸	قمرتاج خانم ندیم الدوله	مجدالدوله	شاهزاده	۱۳۱۲ق.
۱۱۹	آقا شیخ محمد حسین طیب	حاج ملا ولی الله طیب	اصناف	۱۳۱۲ق.
۱۲۰	معمدالسلطان حاجی اسماعیل خان سرتیپ و کارگزار قوچان		رجال سیاسی	۱۳۱۳ق.
۱۲۱	میرزا عبدالرحیم خان اعتمادالرعایای رشتی	حاجی میرزا موسی خان	علما	۱۳۱۳ق.
۱۲۲	محمد حسین شیرازی صدرالعلما تربت حیدریه	محمد حسن	علما	۱۳۱۴ق.
۱۲۳	عبدالحسین خان شیرازی	محمد سلیم بیگ	اشراف	۱۳۱۵ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۱۲۴	معتمدالسلطان میرزا سید حسین مستوفی	حاجی میرزا علی رضا تفرشی	رجال سیاسی	۱۳۱۵ق.
۱۲۵	حاجی مهدی طرقدچی مازندرانی	ملا اسماعیل بارفروش	اصناف	۱۳۱۵ق.
۱۲۶	سلطان حسین میرزا نیرالدوله		حاکم نیشابور	۱۳۱۶ق.
۱۲۷	میرزا سید حسین		تاجر سبزواری	۱۳۱۶ق.
۱۲۸	آقا میرزا محمود خان مدیرالدوله	محمد	متولی باشی	۱۳۱۶ق.
۱۲۹	میرزا عبدالباقی لنگرودی		متولی باشی	۱۳۱۷ق.
۱۳۰	محمد علی بیگ قرقلو	حاجی صفی قلی خان	رجال سیاسی	۱۳۱۸ق.
۱۳۱	محمد ناصر خان شجاعالدوله		حاکم قوچان	۱۳۱۹ق.
۱۳۲	علی اکبر خان سرهنگ	فرامرزان سرتیپ	رجال سیاسی	۱۳۲۰ق.
۱۳۳	حاج محمد حسن میرزا منتصرالملک		شاهزاده	۱۳۲۰ق.
۱۳۴	میرزا ابوالقاسم خان نصیرالملک	حاجی میرزا عبدالله خان شیرازی	متولی باشی آستان قدس	۱۳۲۰ق.
۱۳۵	حاجی مهدی قلی میرزا سهام الملک	حاجی محمدولی میرزا	متولی باشی آستان قدس	۱۳۲۱ق.
۱۳۶	میرزا محسن خان		اصناف	۱۳۲۶ق.
۱۳۷	شهربانو بیگم	میرزا اسماعیل	اشراف	۱۳۲۹ق.
۱۳۸	ملا محمد حسین عندلیب الذاکرین بجستانی		اصناف	۱۳۳۴ق.

ردیف	نام واقف	نام پدر	طبقه اجتماعی	تاریخ وقف نامه
۱۳۹	محمدعلی حسینی		صدیق دفترآستانه	۱۳۴۱ق.
۱۴۰	میرزا حسن خان وکیل الدوله	میرزا ابوالقاسم خان شیرازی	رجال سیاسی	۱۳۴۴ق.

نگاه کلی به تعداد واقفان در سه دوره مذکور به این شرح است: دوره‌ی صفویه: ۵۳ نفر؛ افشاریه: ۱۹ نفر و قاجاریه ۱۴۰ نفر.

در مجموع از تعداد کل واقفان املاک آستان قدس رضوی براساس اسناد موجود، شاهان و شاهزادگان دوره‌ی صفویه ۷ نفر، دوره‌ی افشاریه ۳ نفر و در دوره‌ی قاجار ۱۲ نفر می‌زیسته‌اند و املاک خود را بر آستان مقدس حضرت رضا(ع) وقف کرده‌اند. حاکمان، والیان و رجال سیاسی؛ دوره‌ی صفویه ۱۵ نفر و افشاریه ۵ نفر بوده‌اند و در دوره‌ی قاجاریه، تعداد آنان به ۳۸ نفر می‌رسد. هم‌چنین تعداد کارگزاران و صاحب‌منصبان آستان قدس در دوره‌ی صفویه از تعداد کل، ۵ نفر؛ در دوره‌ی افشاریه ۱ نفر و در دوره‌ی قاجاریه، ۲۳ نفر هستند. در طبقه‌ی اشراف و ثروتمندان نیز در دوره‌ی صفویه ۵ نفر، افشاریه ۳ نفر و در دوره‌ی قاجاریه، ۲۶ نفرند. اما در طبقه‌ی اصناف از تعداد کل واقفان املاک، در دوره‌ی صفویه، ۱۱ نفر، دوره‌ی افشاریه ۶ نفر و در دوره‌ی قاجاریه، ۳۲ نفرند که بر روضه‌ی منوره‌ی حضرت رضا - علیه آلاف التحیه و الثناء - موقوفاتی وقف کرده‌اند. علما در دوره صفویه ۲ نفر، در دوره افشاریه ۱ نفر و در دوره قاجاریه ۱۰ نفر می‌باشند که املاک خود را وقف بر آستان عرش درجه رضوی کرده‌اند.

تعداد واقفان در دوره‌های مختلف - تعداد کل ۲۱۲ نفر

دوره‌های تاریخی	شاهان و شاهزادگان	حاکمان و والیان و رجال سیاسی	کارگزاران آستان قدس	طبقه‌ی اعیان و اشراف	علما و معتمدان	اصناف مختلف
صفویه	۷ نفر	۱۹ نفر	۵ نفر	۵ نفر	۲ نفر	۱۱ نفر
افشاریه	۳ نفر	۵ نفر	۱ نفر	۳ نفر	۱ نفر	۶ نفر
قاجاریه	۱۲ نفر	۱۹ نفر	۲۳ نفر	۲۶ نفر	۱۰ نفر	۳۲ نفر

درصد واقفان در دوره‌های مختلف

دوره‌های تاریخی	شاهان و شاهزادگان	حاکمان و والیان	کارگزاران آستان قدس	طبقه‌ی اشراف	علما و معتمدان	صفوف و عموم مردم
صفویه	۳۳/۳٪	۸/۹٪	۲/۳٪	۲/۳٪	۰/۹۴٪	۵/۱٪
افشاریه	۱/۴٪	۲/۳٪	۰/۴۷٪	۱/۵٪	۰/۴۷٪	۲/۸٪
قاجاریه	۵/۶٪	۸/۹٪	۱۰/۸٪	۱۲/۵٪	۴/۷٪	۱۵/۰۹٪

در دوره‌ی صفویه به علت ثبات و آرامش سیاسی کشور و رشد عقاید تشیع توسط پادشاهان صفوی و کمک به گسترش نهاد وقف و هم‌چنین پیش قدمی خود امرای صفوی در این امر، افراد مختلف جامعه گرایش فراوانی به وقف یافتند. از جمله، در طبقه‌ی اشراف و کسانی که توانایی واگذاری مقداری از اموال خود را داشتند، وقف رواج فراوانی یافت. حاجی محمد صالح بن حاجی محمد سعید تاجر قزوینی از زمره‌ی این افراد است که رقباتی را در مشهد خریداری و وقف بر آستانه‌ی مقدسه‌ی رضویه کرد.^۵

علما و معتمدان در این رقبات از بقیه‌ی آحاد جامعه عقب نیفتاده، توانستند نامی از خود به یادگار گذارند. در دوره صفویه، با رشد دانش و آگاهی در تمام اقشار جامعه و افزایش طبقه‌ی علمایی که در نیت خیرخواهانه جلودار بودند، واقفانی از بین این قشر توانستند نشانی جاودانه از خویش بر جای بگذارند؛ از جمله‌ی این افراد، میرمحمدزمان حسینی از علمای این عصر می‌باشد. که رقباتی را در سال ۱۰۸۳ق. وقف بر آستان قدس کرد. مدرسه‌ی فاضل‌خان در مشهد، موقعیت ممتازی یافت و فضلا و استادان به آن روی آوردند.^۶

از جمله والیان و رجال سیاسی دوره‌ی صفویه، الله‌وردی‌خان گرجی، امیر شکارباشی و قوللر آقاسی و بیگلربیگی و حاکم فارس در زمان شاه عباس بود که دهکده‌ی دَوَگه را که در شمال مشهد قرار دارد، بر آستانه مقدسه‌ی رضوی وقف کرد.^۷ در بین کارگزاران و صاحب‌منصبان آستان قدس نیز تعدادی افراد نیکوکار وجود داشته‌اند که در دوره‌های مختلف علاوه بر رسیدگی به امور آستان قدس، خود از واقفان املاک این آستانه‌ی مقدسه بوده و نامی جاودان از خود بر جای گذاشته‌اند. در دوره‌ی صفویه برای این‌گونه افراد می‌توان به برخی از متولیان آستان قدس رضوی اشاره کرد. یکی از آن‌ها، میرزا تقی‌الدین محمد رضوی از نقیبان سادات رضوی در

مشهد بود که در سال ۱۰۸۸ق. ضمن این که تولیت آستان قدس رضوی را بر عهده داشت، املاکی را بر حرم امام رضا(ع) وقف کرد.^۸

در دوره افشاریه به علت سیاست‌های نادرشاه در حوزه وقف، بی‌ثباتی سیاسی و اقتصادی و کوتاه بودن این دوره نسبت به دوره‌های قبل و بعد، باعث کاهش تعداد واقفان گردید.^۹

از جمله واقفانی که در دوره‌ی افشاریه می‌توان به آن اشاره کرد محمدحسین خان لگزی است که حجرات و دکاکین را در مشهد، وقف بر آستان قدس رضوی نمود. بسیاری از علما به خاطر سیاست‌های نادرست نادر، نامی واضح و روشن از خود در این دوره به جای نگذاشتند. همچنین مرتضی قلی بیگ افشار یکی از والیان دوره افشار بود که در سال ۱۱۶۰ق. در میان ولایت مشهد، باغو معروف به کلاته مؤذنان را وقف روضه رضویه نمود و مقرر داشت درآمد آن را خرج مؤذنان آستان قدس کنند.^{۱۰}

تعداد واقفان در طبقه اشراف، شاهان و شاهزادگان در دوره قاجاریه بر دوره‌های پیشین، یعنی صفویه و افشاریه تقدّم دارد. از جمله عوامل این افزایش روی آوردن رجال حکومتی به مشهد مقدس و اشتغال آنان به عنوان کارگزار و یا متولی آستانه مقدسه رضویه می‌باشد.

یکی از واقفان عمده و بزرگ دوره‌ی قاجار در طبقه‌ی اشراف، حاج قاسم ملک‌التجار خراسان بود که شمس‌آباد و رقبات اطراف آن را به تمامی در میان ولایت مشهد بر آستان قدس رضوی وقف کرد. به همین ترتیب، در سایر طبقات اجتماعی از جمله حاکمان و والیان مناطق مختلف، این امر (یعنی گسترش وقف) تسری یافت و والیانی که تا حدودی گرایش‌های مذهبی و اعتقادی داشتند، به وقف املاک خود، پرداختند.^{۱۱}

از جمله این حاکمان و والیان در دوره قاجار، الله یارخان آصف‌الدوله، صدر اعظم فتح‌علی شاه قاجار بود. او در زمان محمد شاه قاجار، حاکم خراسان شد. وی هنگام اقامت در مشهد مقدس کاریزی برای چهارباغ حفر کرد که سال‌ها جریان داشت و آن را بر آستان قدس رضوی وقف نموده بود.^{۱۲}

در این دوره، به علت ثبات نسبی و گسترش تشکیلات اداری آستان قدس، تعداد کارگزارانی که خود، از واقفان املاک بودند، رو به افزایش نهاد. البته معرفی همه این افراد در این مجال اندک نخواهد گنجید، اما اشاره به نامی از آن‌ها، اهمیت وجود واقفان

را از طبقه کارگزاران و صاحب‌منصبان آستان قدس مشخص خواهد کرد.^{۱۳}

میرزا محمدحسین عضدالملک قزوینی که از رجال عصر قاجار بود و تولیت آستان قدس را هم بر عهده داشت، منشأ آثار و خدمات زیادی در آستان قدس بود. او قنوات مخروبه را آباد کرد و طلاکاری ایوان صحن نو در زمان او انجام گرفت. نیز طومار معروف عضدالملکی که مجموعه موقوفات آستان قدس را بردارد، توسط او تهیه گردید. وی مزرعه‌ی حسین‌آباد را در میان ولایت مشهد خرید و به روضه‌ی مبارکه‌ی رضویه وقف کرد و مقرر داشت عواید آن، صرف روضه‌خوانی حضرت سیدالشهداء شود.^{۱۴}

علاوه بر متولیان، در بین کارگزاران و یا کارکنان دیگر آستان قدس، واقفانی بوده‌اند که مایملک خود را وقف بر آستان مقدس رضوی کرده‌اند؛ از جمله‌ی این افراد، میرزا عبدالله رضوی معروف به میرزای ناظر بود که مقدار زیادی از دارایی خود را وقف کرد و از خود، نام نیکی در تاریخ باقی گذاشت و باعث ایجاد «درمانگاه میرزای ناظر رضوی» و «پرورشگاه ایتم میرزای ناظر» شد.^{۱۵}

ارتباط بین جنسیت واقفان و دوره‌های تاریخی

زنان در ادوار مختلف به عنوان نیمی از جمعیت فعال در عرصه‌های متعدد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی حضور مؤثر داشته‌اند، اما به دلایل خاص جایگاه و کارکرد آنان در اجتماع آن چنان‌که باید و شاید، ظهور و بروز نیافته است. یکی از عرصه‌هایی که زنان نقش بسیار مهم و کلیدی در آن داشته و دارند، عرصه‌ی وقف تحت عنوان یک نهاد اجتماعی و مدنی است. در گذشته غالباً شخصیت زن دست خوش تمایلات و تصورات نادرست بسیاری از مردان بود. پاره‌ای از نویسندگان به تصور حفظ شرف بانوان خود، تا حد امکان از آوردن نام و نشانی همسر یا بستگان خویش در مکتوبات خودداری می‌کردند و اگر ناگزیر می‌شدند، به صورت مضاف به شکل صبیبه، بنت، فرزند، والده و... می‌آوردند. ممکن است این شیوه ناشی از شدت حفظ و تعصب مردان نسبت به دختران و همسرانشان بوده است که نخواستند حتی نام آنان برای نامحرم‌ان آشکار شود، اما زنان متدین علاوه بر انجام وظایف خطیر مادری، به پیروی از دستورهای قرآنی و تبعیت از اسوه‌های ایمانی هم چون خدیجه کبری و حضرت فاطمه (س) در عرصه‌ی اجتماع حضور می‌یافتند و با اعمال صالحی

چون ایجاد ابنیه خیریه، مساجد و وقف ملک به بقاع متبرکه با مردان با ایمان هم قدمی می‌کردند.^{۱۶}

به طور کلی از تعداد کل واقفان، یعنی ۲۱۲ نفر، تعداد ۱۸۹ نفر مرد و تعداد ۲۳ نفر زن‌اند. از این تعداد، ۴۸ نفر در دوره صفویه، ۱۸ نفر در دوره افشاریه و ۱۲۳ نفر در دوره قاجاریه، مرد هستند و تعداد ۵ نفر در دوره صفویه، ۱ نفر در دوره افشاریه و ۱۷ نفر در دوره قاجاریه زن هستند که املاک‌شان را وقف بر آستان قدس رضوی کرده‌اند.

با توجه به رواج وقف، طبیعی است که بانوان در این امر مشارکت کنند، چرا که امر خیر، زن و مرد نمی‌شناسد. اگرچه منابع دوران‌های مختلف در مورد بانوان سکوت کرده، کم‌تر ذکری از بانوان حتی آنان که دست پنهان یا آشکار در مسایل سیاسی داشته‌اند، به میان آورده‌اند، اما وقف‌نامه‌های بر جای مانده از بانوان، علاوه بر آن که توجه آنان را به مشارکت در امور خیریه نشان می‌دهد، گویای آن است که از لحاظ اقتصادی دارای آزادی عمل کافی بوده‌اند و به طور کلی در جامعه، مالکیت بانوان بر اموال خویش، امری پذیرفته شده بوده است. آنان می‌توانستند قسمتی از اموال منقول یا غیرمنقول خود یا تمامی آن را بنا بر میل و سلیقه‌ی خویش، به مصرف برسانند. بیش‌تر این واقفان، از خاندان‌های سلطنتی و بزرگ آن روزگارند. البته این دلیل بر آن نیست که از دیگر طبقات کسی به وقف اقدام نکرده باشد، بلکه به احتمال قریب به یقین موقوفه‌های کوچک تر و از لحاظ اقتصادی، کم‌اهمیت‌تر، بیش‌تر در معرض خطر قرار داشتند و طبیعی است که وقف‌نامه‌های آنان زودتر از بین رفته باشد. حال آن که موقوفه‌های بزرگ و با اهمیت حتی در مواردی که اصل موقوفه از بین رفته، باز نام و نشانی از آن برجا مانده و یا وقف‌نامه‌ی آن در دست است.^{۱۷}

از جمله‌ی این زنان خیرخواه، شاهزاده خانم سلطانم، زوجه‌ی شاه تهماسب صفوی و جدّه‌ی شاه عباس بزرگ است که املاک فراوانی را وقف آستان قدس کرد. از جمله‌ی این املاک، سرایی به نام سرای سلطانی است که در نوع خود بی‌نظیر می‌باشد.^{۱۸}

در محدوده‌ی مورد مطالعه، بیش‌ترین تعداد موقوفات زنان به دوره‌ی قاجار مربوط می‌شود؛ به طوری که بیش از ۵۰٪ مربوط به زنان این دوره است. بررسی منابع و اسناد مورد مطالعه نشان می‌دهد که در سنت حسنه‌ی وقف، همه‌ی زنان از تمام طبقات

اجتماعی با وضعیت‌های اقتصادی گوناگون حضور داشته‌اند. اما آن چه به عنوان یک فرضیه می‌تواند مطرح باشد، این است که به نظر می‌رسد در دوره‌ی صفویه، ابتدا زنان وابسته به طبقات حاکم در این امر پیش گام بوده و سپس به تاسی از آنان، سایر طبقات اجتماع نیز به امر وقف مبادرت کرده‌اند. در مجموع از سال ۹۹۷ق. ۱۶ نفر از بانوان نیکوکار و بلندنظر دارایی‌های خود را وقف کرده‌اند تا به مصارف مختلفی نظیر اطعام زائران، تأمین روشنایی حرم مطهر، تجهیز دارالشفاء، امداد رسانی به زائران، برپایی مجالس جشن، سوگواری و عزاداری ائمه معصومین(ع)، احداث دارالقرآن و... برسد. آن چه که زنان وابسته به طبقات بالای اجتماعی آن زمان را از طبقات عادی متمایز می‌نماید، مقدمه‌ی ادبی زیبای وقف‌نامه و هم‌چنین به کار بردن القاب و عناوین متعدد برای زنان طبقات بالای جامعه‌ی آن روز می‌باشد که در اسناد مربوط به زنان عادی دیده نمی‌شود. هم‌چنین از دیگر خصوصیات وقف‌نامه‌های زنان وابسته به حکمرانان، وجود مَهرهای اختصاصی این زنان است. به تدریج در دوره‌ی قاجار، زنان از طبقات عادی جامعه، به وقف اقدام کردند که از روی القاب و نیز شخصیت پدر یا همسر واقفه، با موقعیت اجتماعی متفاوت، قابل شناسایی هستند؛^{۱۹} هم‌چون قمرنسا خانم دختر میرزا بدیع فندرسکی که در سال ۱۲۲۸ق. شش دانگ مزرعه سورمن از توابع فندرسک شاهرود را وقف آستان قدس رضوی کرد.^{۲۰}

جنسیت	صفویه	افشاریه	قاجاریه
مردان	۲۲/۶٪	۸/۴۶٪	۵۸/۰۱٪
زنان	۲/۳٪	۰/۴۷٪	۸/۰۱٪

ارزیابی نهایی

نتیجه‌ی پژوهش نشان داد که در دوره صفویه، واقفان املاک در طبقات و پایگاه‌های مختلف اجتماعی، رشد قابل توجهی داشته‌اند. در زمان صفویان، املاک زیادی تبدیل به موقوفه شد تا به این وسیله مشمول قوانین ارث قرار نگیرد و مصادره نشود. حاصل این قبیل اقدامات وقفی، آن بود که در اواخر سلطنت شاه عباس، املاک وقفی زیاد شد. این واقفان در همه‌ی طبقات اعم از شاهان و شاهزادگان، کارگزاران آستان قدس و طبقه عموم مردم، پایگاه اجتماعی والایی داشتند. به خصوص در زمان شاه عباس بر تعداد واقفان به ویژه در طبقه‌ی اعیان و اشراف افزوده شد.

با توجه به فقدان امنیت و عدم توجه حکومت به مسئله‌ی وقف و مصادره موقوفات در دوره کوتاهی توسط نادر در دوره افشاریه، روند وقف کاهش یافت؛ در نتیجه، واقفان نیز در هر طبقه از اجتماع کم‌تر به وقف پرداخته‌اند.

نادر شاه افشار برای تأمین مخارج لشکرکشی به مناطقی غیر از ایران، به جلب رضایت مالی فرماندهان نظامی و پشتوانه‌ای قوی نیاز داشت، و اوقاف، ثروت آماده‌ای برای این کار بود. از طرفی اکثر روحانیان، متولیان و صاحبان املاک موقوفی از آشکار نمودن وقف‌نامه‌ها ابا داشتند. حتی با اقدامات عادل شاه مبنی بر سروسامان دادن به اوقاف، باز هم وقف رواج چندانی نیافت.

به علت تقلید عمومی از سنت‌های برجای مانده از دوره‌ی صفویه و گریز مردم از غصب اموال‌شان توسط شاهان قاجار، در آن دوره، این انگیزه که وقف می‌تواند مانع از دست رفتن ملک شود، در مردم، قوت گرفت. از این‌رو افزایش وقف را در دوره قاجار شاهدیم.

در مورد زنان واقف باید گفت که زنان در دوره‌ی صفویه، همپای مردان در وقف املاک‌شان شرکت داشتند، اما گاهی به علت خودداری مردان در طبقات سلطنتی و اعیان از بردن نام همسران و یا مادرانشان در وقف‌نامه‌ها، تعداد کمی از این وقف‌نامه‌ها با نام زنان به دست ما رسیده است. همچنین زنان سایر طبقات نیز به تأسی از آنان از بردن نام‌شان خودداری می‌کرده‌اند. کاهش قابل ملاحظه‌ای که در وقف در دوره‌ی افشاریه رخ داد، تعداد واقفان زن را نیز به طور محسوسی کم کرد. اما در دوره‌ی قاجار که تعصب شدید مردان برای بردن نام زنان در وقف‌نامه‌ها کمتر شد و شرکت زنان نیز در فعالیت‌های اجتماعی افزایش یافت، روند رو به رشد تعداد واقفان زن هم نمایان گردید. در وقف‌نامه‌های آن دسته از مردانی هم که هنوز به سنت قدیم از بردن نام زنان‌شان خودداری می‌کردند، می‌توان از روی القاب پدران و همسران واقفان زن، پایگاه اجتماعی آن‌ها را تشخیص داد که به طور عمده از طبقه‌ی شاهزادگان قاجار هستند.

پنوت‌ها

- ۱- محمد واعظ زاده خراسانی، «نقش وقف در اقتصاد اسلامی و تحلیل وقف‌نامه‌های آستان قدس»، مجموعه مقالات فارسی دومین مجمع بررسی‌های اقتصادی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۵۵۸.
- ۲- اسماعیل مستوفی، آثار الرضویه، ۱۳۱۷، چاپ سنگی.

- ۳- عزیزالله عطاردی، «منابع موقوفات آستان قدس رضوی و فهرست واقفان مشهد مقدس»، وقف میراث جاویدان، سال نهم، ش ۳۵ و ۳۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، ص ۱۲۰.
- ۴- فهرست موقوفات املاک آستان قدس رضوی به شماره ۲۹۸۷، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، استخراج از روی طومارها و دفاتر دیوانی عهد ناصرالدین شاه قاجار در سال ۱۲۷۳ق، شماره ثبت ۴۵۲۷، کتابخانه بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی.
- ۵- مریم میراحمدی، «پژوهشی در موقوفات عصر صفوی»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال هفتم، ش ۲، تابستان ۱۳۷۱، ص ۳۱.
- ۶- بابتیست شاردن، سیاحت نامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، بی نا، ۱۳۴۵، ج ۸، ص ۱۷۱.
- ۷- گروه تراجم وانساب بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی، مشاهیر مدفون در حرم رضوی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۴۲.
- ۸- عبدالؤمن بن ابوالقاسم الحسینی منجم‌باشی، کتابچه موقوفات آستان قدس رضوی، نسخه خطی شماره ۸۵۵۷، سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی؛ منجم باشی، کتابچه موقوفات آستان قدس رضوی، وقف‌نامه الهیارخان آصف‌الدوله؛ منجم باشی، کتابچه موقوفات آستان قدس رضوی، وقف‌نامه عضدالملک متولی‌باشی.
- ۹- رسول جعفریان، «نگاهی به عوامل ناپایداری وقف در پیشینه تاریخی ایران»، روزنامه جمهوری اسلامی، ش ۱۷، ۱۳۸۷/۳/۲۰، ص ۳.
- ۱۰- ابراهیم باقری زنوز، تاریخ تحولات کشاورزی ایران از دوره باستان تا عصر حاضر، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۸۲، ص ۶۳.
- ۱۱- محمد ابراهیم باستانی پاریزی، سیاست و اقتصاد عصر صفوی، تهران، صفی علی شاه، ۱۳۴۸، ص ۷۳.
- ۱۲- جان فوران، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران، ترجمه احمد تدین، تهران، رسا، ۱۳۷۷، ص ۵۷.
- ۱۳- ابوالفضل حسن آبادی، «نگاهی کوتاه به تاریخچه یکی از قدیمی‌ترین و مدرن‌ترین تشکیلات موقوفاتی در دنیا»، وقف و تمدن اسلامی، تهران، اسوه، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۶۰۰.
- ۱۴- طومار عضدالملک، به اهتمام مرکز خراسان شناسی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۹؛ طومار علیشاهی، به اهتمام مرکز خراسان شناسی، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۹.
- ۱۵- مهدی سیدی، «نگاهی به وقف‌های اولادی سادات رضوی مشهد»، وقف میراث جاویدان؛ سال نهم، ش ۳۵، ۳۶، پاییز و زمستان ۱۳۸۰.
- ۱۶- نزهت احمدی، «وقف‌نامه‌های بانوان دوره صفویه»، وقف میراث جاویدان، سال پنجم، ش ۳ و ۴، دوره ۱۹ و ۲۰، ص ۲.

- ۱۷- عزیزالله عطاردی، فهرست موقوفات آستان قدس رضوی، مشهد، عطارد، ۱۳۸۱، ص ۱۲۳.
- ۱۸- محمود خسروانی شریعتی، «وقف‌نامه‌های قرآن و طبقات زنان واقف»، مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی، ۲۳ - ۱ شهریور ۱۳۷۴، دفتر سوم، چاپ اول.
- ۱۹- ا.ک.س، لمتون، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲، ص ۲۵۴.
- ۲۰- حسین بهروان، «وقف در جامعه اسلامی»، مشکوة، ش ۲۵، زمستان ۱۳۶۸، ص ۸۷.